

Шаршеева К.К.

ЧАКТЫК ЛОКАЛДАШПООНУН ТИПТЕРИ

Шаршеева К.К.

ТИПЫ ВРЕМЕННОЙ НЕЛОКАЛИЗОВАННОСТИ

К.К. Sharshieva

TYPES OF TEMPORARY NOLOCALIZABILITY

УДК: 801.25(575.2) (04)

Макалада чактык локалдашуу, локалдашпоонун типтери, анын аспектологиялык категориялар менен байланышы, классификациясы жана жалпы тил илиминде изилдениши каралган.

Негизги сөздөр: чактык локалдашуу, чактык локалдашпоо, аспектуалдык, этиштин түр-чактык формалары, чак категориясы.

В данной статье рассмотрены временная локализованность, типы временной нелокализованности и ее связи с другими аспектологическими категориями, ее классификация и их исследование в языкознании.

Ключевые слова: временная локализованность, временная нелокализованность, аспектуальность, видо-временные формы глагола, категория времени.

This article describes the temporal localization of, the types of temporary non-localization and its connections with other aspektological categories, its classification and research in linguistics.

Key words: the temporal localization, of temporary non-localization, aspectuality, forms and tenses of the verb, time category.

Илимде белгилүү болгондой, кыймыл аракеттин чактык локалдашуусун өзгөчө категория катары бөлүп кароо жана терминдин өзүн дагы илимий алкакка киргизүү Э.Кошмидердин ысымы менен байланыштуу. Анын эмгектеринде чактык локалдашуунун өзгөчө концепциясы баяндалган. Атайын адабияттарда Л/ЛП (локалдашуу/локалдашпоо) категориясы этиштин түр-чактык формаларынын белгилүү бир кызмат аткаруусун баяндап жазууга байланыштуу каралат. Чактагы (убакыттагы) кырдаал жагдайлардын локалдашкан жана локалдашпаган маанилерин бири-биринен жиктеп бөлүп кароо жана аныктоо бирдей мүнөздө чечмеленбейт. Э.Кошмидер түр-чактык формаларды баяндап жазуу үчүн жогоруда белгиленген карама-каршылыкты сунуш кылат да, чактагы локалдашкан фактылар так календарлык аныктоого жол берген (убакыттын огуна жеке чекит менен байланышкан) жана мындай аныктоого жол бербеген локалдашпаган фактылар жөнүндө сөз кылат. [1,131].

Убакытка (чакка) болгон катышына карата Э.Кошмидер фактылардын эки тобун бөлүп караган: кандайдыр бир убакытта ишке ашкан так календарлык хронологиялык аныктоого жол берген конкреттүү фактылар жана жалпы мааниге ээ болгон, өздөрүнө тиешелүү жеке убакыт менен байланышпаган абстракттуу фактылар [1,131]. Ошол эле жерде мындайча белгилейт: «Эти два рода фактов имеют

неодинаковое отношение к линии времени, их отличает свое «местоположение во времени» или «временное местоположение», тогда как абстрактные факты не обладают своим местоположением на линии времени» [1,131]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча убакыт белгилүү бир өлчөмүндө багытында (на линии времени) орун алган конкреттүү фактылар жана ага карама каршы убакыттын багытында орун албаган абстракттуу фактылар болуп айырмаланышат. Убакыттын багытындагы орун албаган абстракттуу фактылар жөнүндө айтып жатып Э.Кошмидер «жалпы чындыкты» билдирген М.: «Рука руку моет» (Колду кол жууйт) сыяктуу макалдар, математикалык жоболор ж.б. жөнүндө айтат. Ал чактык локалдашууга «вневременность» мезгилсиздикти, мезгилден тышкаркылыкты, мезгил менен чектелбегендикти карама каршы коет [1,131-135,141].

Э.Кошмидердин оюн андан ары улап, өнүктүргөн А.В.Бондарко жана анын окуучулары чактык локалдашпоо категориясына кеңири түшүнүк беришет. Чактык локалдашпоого («вневременность») мезгилден тышкары, («узуральность») (обычность) адатта болгон жана («простая повторяемость») жөнөкөй кайталануучулукту киргизишет. [2,257; 3,348].

Ю.С.Маслов локалдашуу/локалдашпоо карама-каршылыгын кыймыл-аракеттин конкреттүүлүгү/конкреттүү эместиги белгисине, конкреттүү фактыга жалпы көрсөтүлгөн фактыны карама-каршы коюуга көңүлдү бурат. Ал «тар» («узкую») локалдашууну, б.а., кыймыл аракеттин конкреттүү учурга же тар убакыттын бир бөлүгүнө («узкому отрезку времени») тиешелүүлүгүн айырмалаган. Бул конкреттүү маанилердин айрым учурлары катары каралышы ыктымал жана «кеңири» локалдашуу темпоралдык маани катары кыймыл аракеттин учур, өткөн жана келер чакка мүнөздүү болот [4, 840].

Ю.С.Масловдун бул оюн өнүктүргөн Т.Г.Акимова кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу / локалдашпоосу белгисин аспектуалдыктын семантикалык зонасынын бирден бир маанилүү компоненттери катары карайт. Автор кыймыл-аракеттин белгилүү жана белгисиз убакыттагы/чактагы локалдашуусун (конкреттүүлүк) айырмалайт. Белгилүү локалдашкан тар жана кең маанилерге бөлөт. Тар маанидеги белгилүү локалдашуу кыймыл-аракеттин конкреттүү бир учурга тиешелүүлүгүн белгилейт («Вчера он вернулся домой поздно»; Кечээ ал үйүнө кеч келди) же убакыттын огунагы

убакытын бир бөлүгүн («Они долго (весь вечер, три часа) спорили»; Алар көпкө (кеч бою, үч саат) талашып тартышып отурушту...) билдирет; Кең маанидеги Л – кыймыл-аракеттин белгиленген убакытка тиешелүүлүгү, ошону менен эле бирге кыймыл-аракет бул учурду толугу менен ээлегендиги жөнүндөгү ойду жаратат. «Выражения этого значения характерна для статальных глаголов, в частности глаголов отношения, принадлежности, пребывания («Она любила его всю жизнь»; Ал аны өмүр бою жакшы көрчү; «Они живут в этом городе двадцать лет»; Алар бул шаарда жыйырма жылдан бери жашашат) [5, 75-80] Локалдашпаган кыймыл-аракет боюнча төмөнкүдөй оюн билдирет: «Нелокализированные во времени действия (вне временные) не прикреплены к какой либо точке или отрезку на линии времени. Сюда относятся выражение общих истин, суждений и предложений абстрактного характера, пословицы, поговорки, а также выражение значительной части многократно повторяющихся действий («Он иногда/часто/редко ходит в библиотеку»; Ал кээде/бат-бат/кез-кезде китепканага барат), выражение некоторых свойств и качеств, обычных занятий субъекта, что также связано с многократностью их реализации («Он курит; она шьёт»; Ал тамеки тартат; Ал тигет) [5, 76-77]. Ошентип, кыймыл аракеттин чактык локалдашпоосуна убакыттын багытындагы кандайдыр бир убакытка бекитилбеген мезгилден тышкары, мезгил менен чектелбеген кыймыл-аракетти киргизет. Мындай сүйлөмдөргө жалпы чындыкты билдирген айтылыштар, абстракттуу мүнөздөгү ой жүгүртүүлөр жана насыят мүнөздөгү макалдар, жалпы эле макалдар жана ошондой эле көп жолу кайталанган кыймыл аракеттерди киргизет. Т.Г.Акимова түрлөрдүн Л/ЛП классификациясын сунуштайт жана англис тилиндеги этиштердин түр-чактык формаларынын функциялануусун баяндап жазып чыгууга негиз салат, чактык локалдашуу/локалдашпоо белгилеринин айтылышын жана башка белгилер менен айкалышын берет. Бул биз үчүн өтө маанилүү болуп эсептелет.

А.В.Бондарко чактык локалдашпоонун чөйрөсүн кеңири карап, негизги үч түрүн бөлүп көрсөтөт: 1) «жөнөкөй кайталануучулук» (простая повторяемость) 2) «адат болгон, күндө боло берүүчү» (обычность), узуалдуулук (узуальность) 3) «чактык (убакыттык) жалпылык» («временную обобщенность»), дайыма болуп туруучу («всевременность») алардын ар бирине токтолуп, өзгөчөлөнүүчү белгилерин карап чыгат.

1. «Жөнөкөй кайталануучулук» (простая повторяемость) конкреттүү окуянын чегинде узуалдык эмес чектелбеген кыймыл-аракеттин кайталануусу. Мындай учурларда чактык локалдашпоо белгилүү убакыттын бир бөлүгү менен чектелген, б.а., чактык локалдашуунун бир кыйла кеңири мааниси киргизилген. М.: Молча и неподвижно сидя у стены на соломе, Пьер *то открывал, то закрывал* глаза (Л.Толстой); Еще сколько то сидим ... Сначала я

каждые пять минут на часы *поглядывал*. А потом запретил себе (Л.Пантелеев)

2. Адат болгон, узуалдуулук. Кыймыл-аракеттин кайталануучулугу өзгөчө касиетке ээ болот: ал дайыма кайталанып турган такай же такай эмес (регулярно или нерегулярно) баалоосу менен байланыштуу болот да, конкреттүү эпизоддун жана конкреттүү бир катар кайталануулардын чегинен чыккан кыймыл-аракет катары аныкталат. Адаттуулук дайыма реалдуу кайталанууларжана ага окшош кайталануулардын болорун көрсөтөт. Ошону менен катар ал дайыма тигил же бул типтүүлүктүн өлчөмү менен байланышта болот да өткөндөгү кандайдыр бир учур үчүн, жалпы жонунан, өткөн учурду жана азыркы учурду камтыган кеңири чактык планда көрсөтөт. Адаттуулуктун (узуалдыктын) негизи болуп сүйлөөчүнүн же ал элестеткен адамдар тобунун тажрыйбасын жалпылоо болот. Чактык локалдашпоонун бул түрүнүн маанилүү белгиси болуп бул учурда конкреттүү да, ошондой эле жалпыланган субъект дагы болушу мүмкүн. М.: У меня есть странная особенность : я *быстро схватываю* в живом разговоре и поразительно тупа в чтении... (Ю. Нагибин); *Счастливые люди не вызывают* во мне *зависти* даже если они очень счастливы, ни *раздражения*, даже если они очень довольны: *вообще* никогда не *вызывают* *никаких* *дурных* *чувств* (Л.Гинзбург)

3. Убакыттык жалпылык, убакыттан тышкары «вневременность», дайыма болуп туруучу «всевременность» - жагдайлардын эң эле жогорку даражасы кептеги макалдар сыяктуу, туруктуу мыйзам ченемдүүлүктөр жөнүндө ой жүгүртүүдө кездешет. М.: «*Ребёнок, который переносит* меньше оскорблений *вырастает* *человеком*, более сознающим своё достоинство» Мындай учурларда сүйлөөчүнүн позициясы, көз карашы өзүнүн маанилүүлүгүн сактайт, бирок буга окшош жалпы чындыктарды айтып жатып сүйлөөчү жалпы элдин (анын элестетүүсүндө) тажрыйбасынын билдирүүчүсү болуп калат. «Существенным признаком временной нелокализации данного типа является обязательность обобщенного (генерализованного) субъекта (объект, если он присутствует, также характеризуется данным признаком), вся ситуация в целом отличается наивысшей степенью генерализации [3,218].

А.В.Бондарко чактык ЛПнун жалпылыгын (убакыттан тышкары, дайыма болуп туруучу) көрүнүш катары баалап толук карап чыгат: «Данный тип временной нелокализации, отличающийся максимальной степенью абстрактности действия и всей ситуации, наиболее характерен для форм настоящего времени. Значение этих форм открывает наибольшее возможности для реализации семантики временной обобщенности. Не случайно «вневременность» или «всевременность» упоминается в грамматиках именно при описании значений форм настоящего времени. Формы прошедшего и будущего времени также способны к выражению временной обобщенности (особенно в пословицах),

однако чаще эти формы, если они выступают при выражении ситуаций НЛ, передают «простую повторяемость» или обычность, (те разновидности семантики НЛ, которые легко умещаются в рамках прошлого или будущего) [3, 220]». Демек, окумуштуунун пикири боюнча чактык жалпылык убакыттан тышкары, дайыма болуп туруучу кыймыл-аракеттер чактык локалдашпоонун бул типтери кыймыл-аракеттин абстракттуулугунун эң жогорку даражасы экендиги менен айырмаланат. Учур чак формаларына мүнөздүү болуп саналат. Өткөн чак жана келер чактын формалары дагы өзгөчө макалдарда чактык жалпылыкты берүүгө жөндөмдүү. М.: Улуу урмаатта, кичүүнү ызатта. Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт.

«Каждая из форм времени накладывает свой отпечаток на выражение (способ представления) временной обобщенности. Форма настоящего времени представляет «общие истины» как действительные для максимально расширенного плана настоящего: «так бывает (в жизни, в этом мире)», «это действительно для нашего времени (и для времени речи вообще)», «таково общее правило» - Что не делается, все к лучшему; Рука руку моет; Волка ноги кормят [3, 220]. Демек, чактык жалпылыкты берүүдө чак формаларынын ар бири өз маанисин туюнтат. Учур чак формалары жалпы чындыкты чыныгы болуп жаткан кыймыл-аракет катары максималдуу кенитилген планда көрсөтөт.

Чактык локалдашуу/локалдашпоонун башка этиштик категориялар менен өз ара байланышын толук изилдөөгө Н.А.Козинцева аракет кылат: «Семантическая категория Л/НЛ также входит как один из компонентов в наивную модель времени, отражаемую языковой семантикой. Семантическое различие, передаваемое следующими предложениями: I Катя сейчас себя плохо чувствует; I а. Катя по вечерам плохо себя чувствует; Iб. Такие большие плохо себя чувствуют (по вечерам) описывается как противопоставление локализованной во времени ситуации, которая относится к конкретному моменту (периоду) времени и включает в свой состав конкретный субъект (1), и нелокализованных ситуаций разных степеней абстрагированности, не имеющих конкретной временной привязки, а именно: итеративных, узуальных I(a) и обобщенных I(б) [6,15]. Келтирилген мисалдарда көрүнүп тургандай кыймыл-аракеттин локалдашуусунун жана локалдашпоосунун семантикалык маанилеринин ар түрдүүлүгү берилет. Тактап айтканда I сүйлөмдө конкреттүү учурга таандык болгон локалдашкан кыймыл-аракет жана белгилүү (конкреттүү) чакка байланышпаган ар кандай денгээлдеги абстракттуу локалдашпаган кыймыл-аракеттерди Ia мисалында узуалдык жана Ib сүйлөмүндө жалпыланган кыймыл-аракетти көрөбүз.

«Помимо глагольных форм показателями темпоральной отнесенности, времени наблюдения и Л/НЛ действия выступают обстоятельства времени. Кроме указанных значений обстоятельства времени

могут передавать длительность, ограниченность/неограниченность действия пределом [7,115]. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусун, локалдашпоосун берүүдө этиштик формалардан тышкары мезгил бышыктоочтор дагы катышат.

«Нелокализованность во времени действие передается с помощью обстоятельств, обозначающих множественность моментов или отрезков времени, к которым относятся множество действий. Это обстоятельства следующих семантических типов: 1) цикличности (повторяющихся дат) «каждое утро», «по вечерам»; «каждое лето»; 2) узуальности «обычно», «как правило»; 3) спорадичности (случайной, нерегулярной повторяемости): «иногда», «время от времени»; обобщенности по моментам времени: «всегда», «постоянно» и др [6,16]. Козинцеванын пикири боюнча кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоосу бышыктоочтордун жардамы аркылуу берилет. Аларды берген семантикалык маанилерине карата төмөндөгүдөй топторго бөлсө болот: 1) циклдүүлүк (кайталануучу даталар) «күнүгө эртең менен», «кечкисин», «ар бир жайда»; 2) узуалдуулук «адатта», «эреже катары»; 3) кээде болуп, кээде болбой калуучу (кокустан, атайы эмес, регулярдуу эмес кайталануучулук): «кээде», «анда-санда»; убакытын учурлары боюнча жалпылык: «дайыма», «ар убакытта», «ар дайым», «ар качан» ж.б.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуу/локалдашпоо маанилерин ажыратууда А.В.Бондарко төмөндөгүдөй пикирин айтат: «Существуют трудности разграничения локализованных и нелокализованных во времени действий. Они возникают при анализе высказываний, передающих ситуации, в которых участвует конкретный субъект выполняющий действия, распределенные по разным моментам (отрезкам) времени. Можно выделить следующие случаи: 1) повторяющиеся действия целиком относятся к конкретному периоду времени: Он все лето читал Толстого; здесь можно говорить о конкретной временной отнесенности всего действия, трактуемого как непрерывный процесс; 2) ограниченно-кратное действие: Я заходил к вам несколько раз; в этом случае для каждого отдельного действия нельзя указать соответствующей точки на оси времени - вся ситуация может характеризоваться как неопределенно локализованное; 3) неограниченно повторяющиеся действия целиком отнесено к конкретному периоду как в известном примере А.М.Пешковского: ...посмотрите что делает заяц: то вскочит, то ляжет, то перевернется, то подымет уши, то прижмет их [8,100], в котором представлен особый семантический тип «простой повторяемости» - вся ситуация в целом является локализованной во времени и вместе тем каждое из чередующихся действий «не обладает определенным местоположением на линии времени» (в рамках данного периода [3, 220].

Таким образом, семантические категории Л/НЛ, ситуация может характеризоваться как локализованная или нелокализованная в любом временном плане [6,26]. Демек, тилдеги Л/ЛП семантикалык

категориялар, кандай гана чактык планда болбосун локалдашкан жана локалдашпаган болуп мүнөздөлүшү мүмкүн.

Ошентип, чактык локалдашпоо – бул кыймыл аракеттин убакыттын огундагы конкреттүү бир учур менен байланышпаган болот.

Колдонулган адабияттар

1. Кошмидер Э. Очерк науки о видах польского глагола: Опыт синтеза «Вопросы глагольного вида» М., 1962.
2. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени / А.В. Бондарко –СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001-257с.
3. Бондарко А.В. Временная локализованность// Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис –Л., 1987-321с.
4. Маслов Ю.С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание. М., 2004.
5. Бондарко А.В. Теория грамматического значения и аспектологического исследования/ отв. ред. А.В.Бондарко. –Л. Наука, 1984 -279с.
6. Козинцева Н.А. «Временная локализованность действия и её связи с аспектуальными, модальными, таксисными значениями». Л., 1991. 141с.
7. Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. М., 1975. 283с.
8. Пешковский А.М., Русский синтаксис в научном освещении, М., 1934. 452 с .
9. Дарбанов Б.Е. Модели понимания текста(когнитивного аспекта)// Известия ВУЗов Кыргызстана. Б., 2016№2.С.182-191

Рецензент: к.филол.н. Садыкова З.С.